

Editörler
Alev DURAN
Gökçen ÇATLI ÖZEN

**TARİH,
SOSYOLOJİ VE
ANTROPOLOJİ
BAĞLAMINDA
İNCELEMELER**

Prof. Dr. Abdülhaluk Mehmet ÇAY önsözüyle

 hiperyayın

Hiper yayın 698
Araştırma- İnceleme

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN-Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN

Genel Yayın Editörü
Hatice BAHTİYAR

Mizanpaj
Senem ILGIN

Kapak Tasarım
Kenan TEMİZEL

Yayıncı Sertifika No: 16680

ISBN: 978-625-7845-55-7

e- ISBN: 978-625-7845-56-4

1. Baskı: İstanbul, 2020

Copyright© Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın telif hakları, 5846 sayılı yasanın hükmüne göre, kitabı yayımlayan Hiperlink Eğitim İletişim Yay. Gıda. San. ve Tic. Ltd. Şti. ve Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN- Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN'e aittir. Yayıncının ve yazarın izni olmaksızın elektronik ve mekanik herhangi bir kayıt sistemi veya fotokopi ile çoğaltılamaz, kopyalanamaz. Ancak kaynak gösterilerek kısa alıntı yapılabilir.

*Kitap içerisinde yer alan yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.
Yayınevi uluslararası bir yayınevdir.*

Tarih, sosyoloji ve antropoloji bağlamında incelemeler / ed. Alev Duran, Gökçen Çatlı Özen.
- İstanbul: Hiper yayın, 2020.

604 s.: fotoğ., tbl., şkl.; 21 cm. — (Hiper yayın Araştırma-İnceleme; 698)
Kaynakça bölüm sonlarında.

ISBN: 978-625-7845-55-7

e-ISBN: 978-625-7845-56-4

1. Tarih 2. Sosyoloji 3. Antropoloji I. Eser adı II. Dizi
D16.166 .T37 2020 901 TAR 2020

Baskı-Cilt: Yalın Yayıncılık-Sertifika No: 44154

GENEL SATIŞ PAZARLAMA VE YAYINEVİ
Hiperlink Eğt İlet. Yay. Gıda San. ve Paz. Tic. Ltd. Şti
Tozkoparan Mah. Haldun Tancer Sok. Alparslan İş Merkezi
No: 27 Kat: 6 D: 21 Merter- Güngören / İstanbul
Telefon: 0212 293 07 05-06 Faks: 0212 293 56 58
www.hiperlink.com.tr / info@hiperlink.com.tr

TARİH SOSYOLOJİ VE ANTROPOLOJİ BAĞLAMINDA İNCELEMELER

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN

Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN

Prof. Dr. Hacı DURAN

Prof. Dr. Mustafa AKSOY

Prof. Dr. Salim GÖKÇEN

Prof. Dr. Sami ŞENER

Prof. Dr. Turan AKKOYUN

Prof. Dr. Veysel BOZKURT

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ

Doç. Dr. Ahmet OĞUZ

Doç. Dr. Gökhan BOLAT

Doç. Dr. Mustafa GÜÇLÜ

Doç. Dr. Süleyman DOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN

Dr. Öğr. Üyesi Burcu GÜDÜCÜ

Dr. Öğr. Üyesi Çağatay SARP

Dr. Öğr. Üyesi Emrullah TÜRK

Dr. Öğr. Üyesi Ergenekon SAVRUN

Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN

Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Murat ÇAY

Dr. Öğr. Üyesi Nuran KILAVUZ

Dr. Araş. Gör. Büşra HALİS ÖZTÜRK

Dr. Mutlu ÖZGEN

Öğr. Gör. İkbâl VURUCU

Araş. Gör. Tuğçe CELEP

Uzm. Uğur Berk KALELİOĞLU

İslahat Fermanı'ndan Sonra Ağrı ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri

Doç. Dr. Ahmet OĞUZ¹

Giriş

Fransız ihtilalinin getirdiği milliyetçilik akımı toplumları özgürlük, demokrasi ve eşitlik kavramlarıyla tanıştırmıştır. Tabii ki bu eski rejimlerin yani krallık ya da benzeri idarelerin yenileriyle değiştirilmesi demektir. Bu değişim ulusal devletlerde kanlı iç çatışmaları doğurmuştur; örneğin Fransa gibi. Diğer yandan ise ihtilal fikirleri çok uluslu devletlerde iç savaşın yanında iç bölünmelerle yeni devletler ortaya çıkarmıştır. Fransız ihtilalinin Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren yönü ise tamamen farklıdır. Zira ihtilal fikirleriyle beraber kimlik arayışında olan gayri Müslim unsurların yıkıcı fikirleri Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ni yıkma faaliyetleri birleşmiştir. Bu sebeple Osmanlı Devleti içindeki gayri Müslimlerin çıkardıkları olaylara özgürlük ve demokrasi ya da insan hakları kavramlarıyla bakmak yanılgılara sebep olabilir. Aksine birleşik güçlerin Osmanlı Devleti'ni yıkma düşüncesi olarak farklı cephelerden yaklaşmak gerekir. Bunlardan biri gayri Müslim Osmanlı tebaasının ayrılma çabaları, diğeri ise bu çabaları kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak isteyen Avrupalı devletlerin kışkırtmalarıdır. Öyle ki artık Avrupalı devletler siyasi ve ekonomik çıkarlarını bu gurupları da kullanarak onlar üzerinden yürütmüşlerdir. Balkanlarda özellikle Ruslar Panslavizm politikasıyla Balkanlı ulusları kontrol etmeyi başarmıştır. Rusya ve Avrupa devletlerinin yardımıyla Yunan, Sırp, Bulgar ve Romen devletleri kurulmuştur. Yine Anadolu'da ticaret yapmak isteyen Avrupalı devletler Rumlar ve Ermeniler üzerinden ekonomik menfaatlerini karşıladıkları gibi siyasi hedeflerini de bu temeller üzerine kurmuşlardır. Yabancı okullar gibi bir takım eğitim faali-

1 Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ahmetoguz@nevsehir.edu.tr.

yetleri, dini faaliyetler, hastaneler açılması ve benzeri sosyal faaliyetler Avrupalı sömürge devletlerine insanı bir çehre kazandırmış gibi görünmektedir. Fakat bunların altında gayri Müslimlerin Osmanlı Devleti'ni içten çökertme, Anadolu'yu da karıştırma ve Türklerden alma politikası güdülmüştür. Ermeniler, bağımsız devlet olma yolunda çok hırslı davrandıkları için kanlı çatışmalar bunlar üzerinden olmuştur. Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'daki Ermeni ve Rum faaliyetlerinin başlaması Berlin Anlaşması'nın öncesinde uzun bir zamanı kapsamaktadır. Ermeni meselesinin içerisine sadece değil kilise, okul, ticaret ve daha başka insani ve sosyal pek çok konu girmiştir. Ancak Ermenilerin silahlı çatışmaya girmesi Osmanlı Rus savaşından sonra gelişmeye başlamıştır.²

Ermeni meselesi bu yüzden dolayı ki yakın çağlardan itibaren günümüze kadar devam eden en uzun süreli konularından birisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde başlayan bu sorun günümüzün de uluslararası boyutta kendi alanındaki en önemli meselesini meydana getirmektedir. Rusların Çar I. Nikola ile beraber fetih siyaseti gütmeleri İran ve Osmanlı Devleti'ne tazyiki Balkanları ve Kafkasları karıştırmıştır. Rusların İran'ın modernize ettiği ordularını yenmesi bölgeyi Rus politikasına açık hale getirmiştir.³ Bölgeye Rusların gelmesiyle Ermenilere yeni alanlar açılmıştır. Ermeni Meselesi, özellikle Ermenilerin yoğun olduğu Doğu Anadolu'ya Rusların yaklaşmasıyla hareketlenmiştir. 1828 Türkmençay Anlaşması'yla beraber Ermeni Nüfus bölgede artmaya başlamıştır.⁴ Azerbaycan topraklarının bölünmesi İran'ın Ermeniler üzerinde etkinliğinin azalmasına buna karşın Rus etkisinin artmasına sebep olmuştur. Kafkaslardan ve Doğu Anadolu'dan Erivan'a sistematik olarak Ermeni göçü Rus desteğiyle başlamıştır. Osmanlı Devleti'yle Çarlık arasında imzalanan 1829 Edirne Anlaşması'yla Kafkaslarda üstünlük Ruslara geçmiş Doğu

2. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1978-1897)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 6.
3. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s.323.
4. Okan Yeşilot, "*Türkmençay Anlaşması ve Sonuçları*", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 36 Erzurum 2008, s.191.

Anadolu'dan bugünkü Ermenistan'a göçler artmıştır. Rusların Osmanlı Devleti aleyhine kazandığı zaferler sonrasında özellikle Kafkaslar başta olmak üzere Ermeni nüfus giderek artmaya başlamıştır. Rusların Ermenileri kullanma siyasetinin bir parçası olarak bölgede Ermeni yerleşim birimleri kurulması düşünülmüştür. Ermeni bölgeleriyle ilgili yerlerdeki hareketlilik bununla da sınırlı değildir. Ermeniler açtıkları okullar ve kiliseler ile Ermeni kimliği oluşturmayı hedeflemişlerdir. Hatta Orta Anadolu'dan başlayarak nüfuslarının yoğun olduğu bölgelerde zengin Ermeni tüccarları kiliselerde ve batılı devletlerin desteğiyle açtıkları okullarda terörize edebilecekleri insan yetiştirmeye de çalışmışlardır. Bu amaçla Nevşehir'de çalışmalar yaptıkları hatta kimi zamanda Rumlarla ortak çalışmalar içinde oldukları bilinmektedir.⁵

Ruslar, Osmanlı Devleti'ne istediklerini yaptırmak amacıyla Balkanlarda sıkıştırmak ve Yunan ayaklanmasını desteklemek için Edirne'yi işgal etmişler ve İstanbul yakınlarına kadar gelmişlerdi. Aynı şekilde Kafkaslardan inen Rus kuvvetleri de Doğu Anadolu'da ilk defa Ermenilerle sıcak temas kurmuşlardı. Hem Balkanlardan ve hem de Kafkaslardan iki yönlü Rus baskısı sonuç vermiş ve Ermeniler, Rusların istediği yönde harekete geçmişlerdir. Ruslar bu temas sırasında Ermenileri Osmanlı topraklarından Erivan bölgesine göç ettirmek için büyük çaba sarf etmiştir. Ruslar Doğu Anadolu'da aldıkları topraklarla içlere doğru incekleri yeni yollar bulmuşlardır.⁶ Artık Ermeniler yavaş yavaş Rusların kontrolüne girmeye başlamışlardı. Kafkasları stratejik bir üs olarak gören Ruslar, aynı zamanda Doğu Anadolu'dan da Erivan ve civarına Ermeni nüfusun göç etmesi için kolaylıklar sağlamışlardır. Rus kaynaklarının iddiasına göre 1879 yılında Erivan'ın nüfusu yarı yarıya Müslüman ve Ermeni şekline dönüşmüştür.⁷ Bu siyasi oluşumun

5 Ahmet Oğuz, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Nevşehir'de Gayrimüslimlerin Kilise ve Okul Açma Faaliyetleri", **II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu**, II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Basımevi, Nevşehir, 2016 s. 39; Elektronik basım: <http://ntks.nevsehir.edu.tr>, s. 37-46.

6 Enver Ziya KARAL, **Osmanlı Tarihi V. Cilt.**, TTK Yayınları, Ankara, 2017. s. 121.

7 Musa Qasımlı, "Çarlık Rusya'nın Sıcak Denizlere Çıkma İsteği ve Ermeniler" I.

sonucu hatta sebebi olan Ermeni kiliseleridir. Doğu Anadolu başta olmak üzere Ermeni din adamları siyasetin belirlenmesinde temel aktör ve şekillendirici olmuşlardır.

Ermeni kiliseleri Ermeni milli kimliğinin yani Ermeni milliyetçiliğinin doğmasında yapı taşı oluşturacak faaliyetler yapmışlardır. 1830 yılında Protestan Ermeniler, 1847 yılında da Katolik Ermeniler Osmanlı millet sistemi içinde dâhil olmuşlardır. İngilizler ve Ruslar Ermenileri kullanmak için adeta yarışa girmişlerdir. 1862'de "Ermeni Milleti Nizamnamesi" Osmanlı Devleti tarafından yayınlanmıştı. Bu nizamnameyi bağımsızlık yönünde önemli bir adım sayan kimi patrikler bu yönde faaliyet yürütmeye başlamışlardır. Bağımsızlık yönündeki adımlara kiliselerin ve Ermeni okullarının desteği büyük olmuştur.⁸

Islahat Fermanından önce Ermeniler İstanbul, Bursa ve İzmir gibi büyük şehirler başta olmak üzere Amerikan misyonerlerinin çabalarıyla Anadolu'nun birçok şehirlerinde okullar açmıştır. Fermanından sonra ise bütün azınlıklarda olduğu gibi Ermenilerde bu tür faaliyetlerini hızlandırmıştır. Özellikle Amerikan misyonerleri çalışmalarını Doğu Anadolu'da Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmışlardır.⁹ Bundan cesaret alan kimi Ermeni patrikleri bağımsızlık yönünde hareket etmekte sakınca görmemişlerdir. Örneğin İstanbul Ermeni Patriği Mıgırdıç Hirimyan patriklik yaptığı 1869-1873 yıllarında bağımsızlık yanlısı bir tutum takınmıştır. Rusya himayesindeki Eçmiyazin Ermeni Katagikoslarından da destek görmüştür. Hedefleri Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesindeki altı vilayetin kurulacak Ermenistan'a bağlanmasını gerçekleştirmektir. Hirimyan "Ermeni Milli Meclisi"nde yukarıda ortaya konulan fikirleri destekleyen ateşli bir konuşma yapmıştır. Bu konuşma

Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu, 2-4 Mayıs 2012 Erzurum, Erzurum 2014, s. 111. s. 103-112.

8 Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Beldelerinin Ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 170.

9 Uygur KOCABAŞOĞLU, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989, s. 75.

İstanbul Ermeni esnaf ve tüccarlarından destek görmemiş bu sebeple görevinden ayrılmıştır. Ancak sonraki patriklerde benzer siyaset izlemeye devam etmiştir.¹⁰

İslahat Fermanından Sonra Ermeni Faaliyetleri

Tanzimat Fermanından sonra dahi Gayrimüslimler için kimliklerini daha kolay ifade etme imkânı bulmuşlardı. Hatta Osmanlı Devleti Kırım Savaşı'nın ardından Paris Barış Anlaşması ve onun bir maddesi olan İslahat Fermanı hem Avrupa devletlerine hem Osmanlı gayri Müslim tebaaya geniş haklar sağlıyordu. İslahat Fermanından hemen öncesinde görülen bir belgede Ermeni patriği Tanzimat Fermanına vurgu yapmıştır. Belgeye göre Erzurum eyaleti dâhilinde Erzincan, Tercan, Muş ve Bitlis kazalarıyla çevresinde Kürt aşiretlerinin çevrelerindeki Ermenilere saldırdıkları şikâyeti yapılmıştır. Ermeni patriği Ermenilerin saldırıya uğradığını, mallarının gasp edildiği ve topraklarının da ellerinden alındığı bildirilmiştir. Hatta yağmalama sırasında kimi Ermenilerin katledildiği de ifade edilmiştir. Bölgedeki anılan patrik ve Ermeni Millet Meclisi tarafından "Devlet-i Aliyye"ye uzun bir yazı yazılmıştır. Belgenin detayında Ermenilerle bölge halkının özellikle Kürtlerle çatışma içinde olduğu anlaşılmaktadır. Belgede patriğin Tanzimat Fermanına atıf yaptığı görülmektedir. Belgede bölge halkının Ermenilere zulüm yapmalarının Devlet-i Aliyye'nin son zamanlarda ortaya koyduğu usul ve nizama tam anlamıyla aykırı olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca daha dikkat çekici olarak patriğin devlete verdiği yazıda Ermenilerin uzun süreden beri memur olarak istihdam edildiklerini bildirmiştir. Bu dönemde gayri Müslim memur alımı devlette artmıştır.¹¹ Belgede Ermeni patriği, Erzurum ve çevresinde kendilerinin Kürt aşiretlerinden korunmasını isterken Osmanlı Devletinin de kendilerine iyi davrandığını,

10 Abdurrahman KÜÇÜK, "Ermeni Kilisesi ve Terör' Ermeni Araştırmaları, 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, II. Cilt, Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2007, s. 741.

11 Hüseyin Saraç, "Sicill-İ Ahvâl Kayıtlarına Göre Osmanlı Bürokrasisinde İstihdam Edilen Kayseri Doğumlu Gayrimüslim Devlet Adamları (1839-1883)", Karadeniz Araştırmaları XV/59-Güz 2018, s. 233. s.232-260

memuriyetler verdiğini ancak bölgede yani Doğu Anadolu'da yeni kabul edilen kanun ve nizamlara aykırı davranıldığı hususunda şikâyetle bulunmuştur.¹² Bu da gösteriyor ki Ermenilerin bölge halkıyla sorunları olsa da anılan dönemde tabii oldukları Osmanlı Devletiyle ilişkilerini devam ettirdikleri görülmektedir. Rumlar da Ermeniler de Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini sürdürürken Ruslarla ve Yunanlılarla temas halinde oldukları görülmektedir. En azından 1878 öncesinde metbu' buldukları devletle şimdilik sorunlarının olmadığı ya da bu sorunların açığa çıkmadığı anlaşılmaktadır. Bu başka devletlerle ilişkileri olmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü Rumların Yunanlılarla, Ermenilerin de Ruslarla sıkı temaslarının olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Rusların Erzurum'da bulunan Ermenileri tahrik ettiklerine dair bir belgede, Erzurum valisinden Ermenilerin Rus kışkırtmalarına karşı önlem alması istenmiştir. Belgede Rusların Ermenileri kendi fikirlerine çekmeye çalıştıkları, Erzurum'da bulunan bazı Rus vatandaşlarının Ermenilerle gizli ilişkiler içinde oldukları haberi verilmiştir. Bu ve benzeri hadiselerin takip edilerek doğabilecek olaylara izin verilmemesi istenmiştir. Rusların bazı Ermenilere pasaport vererek onları Rusya'ya tabii kılmaya çalıştığı hususunda anılan belgede bilgiler vardır.¹³ Kürt saldırılarına Ermenilerin nasıl cevap verdikleri bilinmemektedir. Ancak aralarında husumet başlayan iki halk arasında anlaşmazlıkların hatta mukatelenin çok öncele-ri başladığını düşünürüz. Buna benzer dedikodular Erzurum vilayeti başta olmak üzere Doğu Anadolu'dan ve daha başka yerlerden gelmekteydi. Lübnan'da çıkan olayların duyulması memlekette tedirginlik meydana getirmişti. Benzer olayların Erzurum'da da yaşanacağını iddia eden İngiliz konsolosları vardı. Ancak bunlar tetkik edilmiş, Hıristiyanları tehdit ettiği söylenen Hacı Salih Ağa'nın Erzurum civarında söylediği iddia edilen "Hıristiyanları kesmeli" sözünün yanlış anlaşıldığı sonucuna varılmıştır. Buna benzer haberlerin çıkmasına sebep olarak İngiliz vatandaşı Mösyö

12 BAO, HR. MKT., 96/97, H. 04.04.1271/ 25 Aralık 1854.

13 BAO, SYS., 1340/8, 29.02.1868.

Körek adlı bir tüccarın söylenti çıkarması olarak belgelerde yer almıştır.¹⁴ Ancak bölgede huzursuzluğun başladığı anlaşılmaktadır.

Erzurum bölgesindeki Ermenilerin bölgedeki Kürt beylerini sürekli Bab-ı Âliye şikâyet ettikleri belgelere de yansımıştır. Ermenilerle Ektrat beyleri arasında gerilimin uzun süreden beri var olduğu buradan anlaşılmaktadır. Ermenilerin kilise yapımının artması, kiliselerinde ibadetlerinin dışarıya taşacak şekle gelmesi Müslüman halkı rahatsız etmiş olmalıdır. Islahat Fermanından sonra Osmanlı genelinde olduğu gibi Doğu Anadolu'da da Ermenilerle Müslüman Türk halkı arasında çatışmalar başlamıştır. Ermeniler Hariciye Nezaretine yazdıkları yazılarla kendilerine zulüm eden ektrat beylerinden şikâyet etmişlerdir. Örneğin Bayezid sancağında yerleşmiş Ermenilere karşı "Kürt sergerdelerden Mehmet Bey ve avanesi" şeklinde ifade edilen şikâyetler vardır. Belgeye göre Mehmet Bey Ermenileri katlederek mallarını yağma etmiştir. Belgeye göre Mehmet Bey Ermeni Kocabaşlarından Bedros adlı bir Ermeni'nin evini yağmalamış, hanesine tecavüz etmiştir. Kocabaşı Bedros bu olayda birkaç yerinden yaralanmıştır. Bölgede bu olayı örnek gösteren Ermeniler, can ve mallarının emniyette olmadığını, her yerde zulme uğradıklarını, Ermeni halkının bu ve benzer olaylardan korunmasını devletten istemişlerdir. Belgenin devamında Bayezid kaymakamlığına emir verilerek şikâyetin doğru olup olmadığının araştırılması istenmiştir.¹⁵ Anlaşıyor ki Ektrat beyi Mehmet Bey suçlu bulunmuş ve Eleşkirt'teki hangi müdürlük olduğu belirtilmeyen ama fiilen görev yaptığı müdürlükten azledilerek sürgüne gönderilmiştir. Fakat Mehmet Bey tekrar aynı göreve iade olmuştur. Fakat Mehmet Bey adamlarıyla beraber Kocabaşı Bedros'u iki adamıyla beraber darp etmiştir. Bunun üzerine Mehmet Bey hakkında tekrar şikâyet olunmuştur. Ermeni patriği Kürt Mehmet Bey'in Meclis-i Vâlâ'da yargılanmasını istemiştir.¹⁶ Bu olayların nasıl cereyan ettiği bilinmemekle beraber Ermeni-

14 BAO, A. MKT., UM., 419/88, H. 23.01.1277.

15 BAO, HR. MKT., 305/9, H. 16. 02.1276, 14 Eylül 1859.

16 BAO, A. MKT., UM, 381/56, H. 02.05.1276, 27 Kasım 1859.

lerin bu hususta kazançlı çıktıkları anlaşılmaktadır. Çünkü bu yazışmalar yapılırken Bayezid meclisinde Ermeni aza bulunmadığı anlaşılmıştır. Ermeni aza olarak da Bayezid mahallinde sakin Kocabaşı Bedros'un adamlarından Kirkor'un aza tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Anılan Kirkor, Ermeni patrikliğinin ve Ermeni Millet Meclisi'nin ortak adayı olarak aday gösterilerek Bayezid meclisinde aza olmuştur.¹⁷

Doğu Anadolu'da sadece Ermenilerle Kürtler arasında değil Çerkeslerle Ermeniler arasında da problemlerin olduğu belgelere yansımıştır. Kafkaslardan bölgeye yeni gelen Çerkes muhacirlerle Ermenilerin anlaşamadıkları bilinmektedir. Çerkes muhacirlerin Kuruçay, Armudanlar ve Togud köylerine geçici olarak yerleştirilmişlerdi. Yerleştirildikleri köylerde Çerkeslerin işlerini Ermenilerin karşılaması problemlere yol açmıştır. Ermeni patriği yazdığı şikâyet dilekçesinde Çerkeslerin geçici olarak yerleştirildikleri halde halen asıl iskân edilecekleri yerlere götürülmediklerini, konuya bir çare bulunmasının gereğini söylemiştir. Sürecin uzaması halinde sorunların artacağı uyarısında bulunmuştur.¹⁸ Anılan dönemde Osmanlı hükümetinin bölgedeki Kürt aşiretlere ve mahalli yöneticilere Ermenilere iyi davranılması ve kötü davrananların cezalandırılmasıyla ilgili pek çok belge vardır. Bölgedeki hareketlilik bir huzursuzluğun olduğunun açık belirtileri olarak görülmektedir.

Belgelere yansıdığı kadarıyla Erzurum ve çevresinde Islahat Fermanı öncesinden başlamak üzere Ermeniler arasında mektep açılması, kilise tamiri ve yeni kilise yapımının arttığı görülmüştür. Ermeniler Osmanlı Devleti'nde eskisinden daha özgür olarak ibadet etme hususunda birtakım isteklerinin olduğu görülmüştür. Zaman zaman din adamları vasıtasıyla bu isteklerini dile getirmişlerdir. Örneğin Ermeni Piskoposu Agop Efendiye verilen berat gereği Ermenilerin kiliselerinde ayin sırasında rahatsız edilmemeleri ve tahta çalmalarına izin verilmesi için Doğu Anadolu bölgesinde Erzurum valiliğine yazılan bir yazıyla bölgeye dâhil olan pek çok

17 BAO, HR., MKT., 252/48, H. 15.01.1275, 25 Ağustos 1858.

18 BAO, MVL., 711/12, H.20. 03.1282, M. 13 Ağustos 1865.

mülki ve şer'i idarecilere hükümle emirler verilmiştir.¹⁹

Ermeniler Kafkaslardan gelen Ruslara yardım ettiklerinden bölge halkının özellikle de Kürtlerin güvenini kaybetmişlerdi. Devletle olan bağları zayıflayan Ermeniler bölgede sorun oluşturmaya başlamışlardı. Doğu Anadolu'da Ermenilerle Müslümanlar arasında fiili çatışmalar 1877-78 Osmanlı Rus savaşından sonra açığa çıkmıştır. Savaştan önce filizlenen Ermeni milliyetçiliği savaştan sonra artmıştır.²⁰ Ancak bunun emarelerini Orta Anadolu'da görüldüğü gibi Doğu Anadolu'da Erzurum ve çevresinde de görmek mümkündür.

Ermenilerin Kilise ve Okul Açma Faaliyetleri

Kırım Harbi sonrasında imzaladığı Paris Anlaşmasıyla Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma hakkı vermesi gayri Müslimlerle Müslümanlar arasında çatışmalar doğmasına sebep olmuştur. Gayri Müslimlerin Islahat Fermanı'nın kendilerine sağladığı avantajları hemen kullanmaya başlamışlardı. Ermeniler ve Rumlar arasında kilise yapımı ve eski kiliselerin tamiri gibi konuların gittikçe arttığı görülmektedir. İdari taksimatta Erzurum'a bağlı olan Ağrı küçük bir köy olduğundan bölge Erzurum merkezli olarak değerlendirilecektir.²¹ Ermenilerin yoğun olduğu bölgelerde olduğu gibi Erzurum ve çevresinde yani Doğu Anadolu'da da Islahat Fermanı sonrası yukarıda değinildiği gibi kilise ve okul açma faaliyetleri hızlanmıştır.

Bu konuda Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarandığı zaman özellikle kilise tamiri, inşası, okul açılması ve ayinlerine karışılmaması ve serbest bir şekilde ayin icra edilmesi hususlarında çok sayıda

19 BOA. DVN/M.H.M., 8/49. H. 10.07.1266/ 23 Nisan 1850.

20 Janet KLEIN, "Çatışma ve İşbirliği Abdülhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek (1876-1909)", **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu**, Der: Baki TEZCAN- Karl K. Barbir, çev: Zeynep Nevin Yelçe, Bilgi üniversitesi yayımları, İstanbul 2007, s.184. ss. 181-196.

21 Cumhuriyet döneminde 1927'ye kadar merkezi Bayezid olan vilâyetin il merkezi 1927 yılında Karaköse'ye naktedilmiş, 1938'de ise adı Ağrı olarak değiştirilmiştir. 1800'lerde 15 hanelik bir köy olan ve Şarbulak adıyla anılan Ağrı'nın nüfusu, İran-Trabzon transit yolu üzerinde bulunması dolayısıyla büyük bir gelişme göstermiştir; Yusuf Halaçoğlu, "Ağrı" **DVİA.**, s.479-480.

ikaz Osmanlı hükümetinden bölge vali ya da yöneticilerine gönderilmiştir. Bu aynı zamanda şunu da içermektedir ki bölgedeki Ermenilerin eskiye oranla daha çok şikâyet ettikleri anlaşılmaktadır. Buradan şu sonuç çıkarılabilir ki Ermenilerin eskiye oranla ibadet yahut ayin yapma şekli değişmiş, dışa taşmış ve Müslümanların alışık olduğu düzenin dışına çıktıkları anlaşılmaktadır. Bu durum aynı gayri Müslimlerin geleneksel ibadet tarzlarında kısa zamanda bir değişikliğin olduğunu da göstermektedir. Müslüman Osmanlı halkı Ermenilerin bu yeni ayin şekline alışamadıklarını göstermektedir. Kürt beylerinin Ermenilere karşı harekete geçtiklerini görmekteyiz. Belgelerde özellikle Ermenilerin bu konularda şikâyetleri görülmektedir. Örneğin Bayezid sancağında Kastor köyünde bir Ermeni kilisesinin tamiri ile ilgili Bayezid Ermeni papazlığından Osmanlı hükümetine yazılan bir belgede eski bir kilisenin tamiri istenmiştir. Ölçüleri boyu otuz beş ve genişliği yirmi beş ve yükseklik olarak on beş zira olan harabe bir kilisenin tamirine müsaade istenmektedir. Adı geçen kilisenin yeniden inşasına ferman buyurulması hususunda Ermeni halkının “niyaz ve istidaları” Osmanlı Devleti’ne bölgenin yetkili Ermeni din adamı tarafından iletilmiştir.²² İznin verilip verilmediği, kilisenin yapılıp yapılmadığı belgelerden takip edilememektedir. Ancak Erzincan tarafına düşen bu yerde olduğu gibi Erzurum valiliğinden bunun gibi bölgede kilise inşası veya tamiri için pek çok belge mevcuttur. Bir başka belgede ise Sadık Çermik adlı bir karyede bir Ermeni kilisesi inşası için Erzurum valisinden izin istenmiştir. Ermeni milletinin arazisi üzerine inşa izni istendiği belirtilen kilisenin boyutları da verilmiştir. Buna göre boyunun yirmi altı, eninin on sekiz ve yüksekliğinin de on iki zira olduğu söylenmiştir.²³ Yine Erzurum’a bir saat mesafede olan Mudurka adlı manastırın tamir edilmesi için Ermeni din adamının bölgenin ihtiyacı öne sürülerek izin istenmiştir. Manastırla ilgili belgede hem manastırın yakın zamanda olan zelzeleden dolayı yıkıldığı ayrıca da manastırın

22 BAO, İHR., 171/9370, H. 25.4.1276/ 21 Kasım 1859.

23 BAO, İHR., 174/9513, H. 04.08.1276, 26 Şubat 1860.

içinde bulunan zavar odalarının yıkıldığı ve tamiri istenmektedir. Manastırın boyunun otuz, eninin yirmi ve yüksekliğinin de on beş zira olduğu belirtilmiştir.²⁴ Yine aynı şekilde Ermenilerin benzer gerekçelerle kilise inşası için devletten izin istedikleri görülmektedir. İzin gerekçelerinde dini nedenler ön plana çıkarıldığı gibi bazen de Ermeni nüfusunun çoğaldığı ve mevcudun ihtiyacı karşılamadığı gibi gerekçelerle de yeni kilise inşası için devletten izin istenmektedir.²⁵ Bunun gibi sebeplerle Erzurum vilayetinde Dansik karyesinde, karyenin haricine yani köyün dışına bir kilise yapmak için izin istenmiştir.²⁶ Ermeniler bölgede nüfus yoğunluklarının olduğunu göstermek amacıyla köylere kadar kilise yaparak ispata çalıştıkları görülmektedir.

Ermeni kimliği oluşturma yönünde atılan adımlardan biri olan kiliselerin tamiri ve yeni kiliseler açılmasına teşebbüs edilirken Ermeniler arasında yaygınlaşan Protestanlık mezhebine giren Ermenilerin diğer Ermeniler tarafından rahatsız edildiği, ibadetlerine izin verilmediği belgelerden anlaşılmaktadır. Belgelerde “mezheb-i atika” olarak geçen eski Ermeni mezhebine mensup din adamlarının hizmet vermedikleri ve kendilerini rencide ettikleri, kötü muamele yaptıkları hususunda şikâyetler gelmiştir. Protestan olanlar için kocabaş tayini yapılmış olmasına karşın Protestanlık mezhebinin devlet tarafından kabul olunmasına rağmen bölgede Protestanların rahatsız edildiği söylenmektedir.²⁷ Bazı Ermenilerin ise Ruslar tarafına gittikleri ve memleketlerini terk ettikleri fakat sonra memleketlerine dönen Ermenilerin etrafa dağıldıkları bu yüzden iyi hizmet alamadıkları dile getirilmiştir. Bu talepler Ermeni Pro-

24 BAO. İ.HR., 186/10330, H. 09. 01.1278, 17 Temmuz 1861.

25 Erzurum vilayeti hakkında değişik zamanlarda farklı nüfus tahminleri yapılmıştır. 1827 yılında 130.000 Ermeni nüfusunun ancak 24.000'i Ermeni olarak gösterilirken, 1880 yılında Ermeni patriği Erzurum nüfusunu 270.000, Ermenileri ise 111.000 olarak vermiştir. Bakınız; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, yedinci baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 142.

26 BAO. İ.HR., 243/14460, H. 13.02.1287, 15 Mayıs 1870.

27 Kasım 1850 tarihinde Sultan Abdülmecid, Protestan Ermeni Cemaati'nin de diğer cemaatler gibi bağımsız ve kendi iç işlerinde özgür bir cemaat olarak resmen kabul edilmelerine dair bir ferman yayınlamıştır; Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri* İstanbul, 1991, s. 371-372.

testan milleti temsilcisi İstefan mührüyle Erzurum valisine bildirilmiş ve Protestan Ermenilerinin de korunması istenmiştir. İstefan imzasının bulunduğu belgede 1850 yılında Ermeni milletinin diğer mezheplerde olduğu gibi Protestanlık mezhebinin Osmanlı Devleti tarafından resmen kabul edildiğine ve buna göre devletin Protestan Ermenileri koruması gerektiği de ayrıca vurgulanmıştır.²⁸

Ermenilerin Islahat Fermanı sonrasında kilise açma girişimlerinde olduğu gibi okul açma işiyle de yoğun olarak uğraştıkları görülmüştür. Ermeni kimliği inşasında önemli bir parça olan okul yapımı bölgede kendini göstermektedir. Ermeni patrikliğince hariciye nezaretine yazılan bir belgede Ermeni milletinin talim ve terbiyesi için kare şeklinde elli yediye elli yedi ve yüksekliği de yirmi beş zira olan bir okul inşası için Ermeni Cemaati Millet Meclisi tarafından izin istenmiştir. Ermenilerin istediği mektep izni verildiği takdirde yapılması hususunda belgeye derkenar yazılmıştır.²⁹ Yine Çıldır kazasını Tavuskar kazasının Harmis köyünde bir mektep inşası için izin istenmiştir. Bu istek Ticaret Nezaretine Çıldır sancak meclisi aracılığıyla yapılmıştır. Diğer belgelerde bulunan mektep ölçüleri bu belgede bildirilmemiştir. Tek varak halinde çıkan bir belge olduğu için detayları bulunmamaktadır.³⁰ Kimi belgelerde hangi makama gittiği ve isteğin ne olduğu belgede açık olarak yazılırken burada sancak meclis kâtibinden çıktığı şekliyle arşivlenmiştir.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti devletini Ermeni meselesi günümüzde de meşgul etmektedir. Sorunun çözümü ilmi olmaktan öte siyasi bir meseledir. Tarihin konusu olası gereken bir konu Türk düşmanlığı çerçevesinde ele alınarak "Türkler Ermeni soykırımı yaptı." iddiası geniş çevrelerce işlenmektedir. Bizim görevimiz ise doğruları ortaya koyarak tarihi gerçekleri sunmaktır. Hal bu ki Orta ve Doğu

28 BAO, İ.HR., 174/9513, H. 04.08.1276, 26 Şubat 1860.

29 BAO, İ.HR., 207/11901, 3 Mayıs 1864.

30 BAO, A. MKT., MHM., 257/33, H. 03.09.1279, 22 Şubat 1863.

Anadolu'da başlayan Ermeni olayları 1878 Berlin Anlaşması sonraki silahlı çatışmalara dönüşmüştür. Bu olayların alt yapısı öncelere dayanmaktadır. Bölgede gözü olan büyük devletler Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla beraber Ermenileri kullanmak için çeşitli yollar aramışlardır. Asıl hedefleri ise sömürge imparatorluklarını genişletmekti. Bunun için de bağımsızlık hedefleyen Ermeniler iyi bir vasıta olabilirdi.

Bunun için Ermeniler arasında mezhep değiştirmeye yönelik misyonerlik faaliyetleri başlamıştır. Özellikle İngiliz ve Amerikalı misyonerler Ermeniler arasında önemli çabalar sarf ederek keskin bir Ermeni milliyetçiliği ortaya çıkarma gayretine girmişlerdir. Ermeniler silahlanmadan önce Ermeni kimliği oluşturma, bilinç yaratma ve Ermenilerin devlet kurabileceklerine kendi halklarına ikna etmek için uğraşmışlardır. Kiliselerde din adamlarının bu konuda önemli görevler üstlenmişlerdir. Ermeni gençlerinin hedefleri doğrultusunda eğitmek için okullar açmışlardır. Özellikle Islahat Fermanı'ndan sonra Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışması sebebiyle Anadolu'da asayiş bozulmuştur. Ermenilerin ve Rumların da şımarık davranışları uzun yıllar beraber yaşadıkları Türk halkıyla aralarının açılmasına, sonraları çatışmalara dönüşmüştür.

1878 öncesinde Osmanlı arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla Doğu Anadolu'da Ermenilerle Ekrad beylerinin çatışma halinde olduğunu göstermektedir. Çatışmanın zeminini yükselen Ermeni milliyetçiliği meydana getirmektedir. Kiliseler ve okullar açılması yanında Rusya ve diğer devletlerin destekleri Ermeniler lehine bir havanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum bölge halkını rahatsız ettiği için ortam gerilmiştir. 1878 Berlin Anlaşmasından sonra da Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin olduğu şehirlerde ıslahat yapma zorunluluğu devletin hâkim şemsiyesinin kaybolması çatışma ortamı doğurmuştur. Buradan anlaşılıyor ki, yüzyıllardır Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermeniler milliyetçilik fikirlerine kapılmışlardır. Kendilerine dışardan destek bularak komşusu Müslüman halka saldırmışlar ve Tanzimat Fermanının ilanından

başlayarak günümüze kadar devam eden Ermeni Sorunu ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BAO, HR. MKT., 96/97, H. 04.04.1271/ 25 Aralık 1854.
- BAO, SYS., 1340/8, 29.02.1868.
- BAO, HR. MKT., 305/9, H. 16. 02.1276, 14 Eylül 1859.
- BAO, A. MKT., UM, 381/56, H. 02.05.1276, 27 Kasım 1859.
- BAO, HR., MKT., 252/48, H. 15.01.1275, 25 Ağustos 1858.
- BAO. MVL., 711/12. H.20. 03.1282. M. 13 Ağustos 1865.
- BOA. DVN/ M.H.M., 8/49. H. 10.07.1266/ 23 Nisan 1850.
- BAO, İ.HR., 171/9370, H. 25.4.1276/ 21 Kasım 1859.
- BAO, İ.HR.,174/9513, H. 04.08.1276, 26 Şubat 1860.
- BAO, İ.HR., 186/10330, H. 09. 01.1278, 17 Temmuz 1861.
- BAO, İ.HR., 174/9513, H. 04.08.1276, 26 Şubat 1860.
- BAO, İ.HR., 207/ 11901, 3 Mayıs 1864.
- BAO, A. MKT., MHM., 257/33, H. 03.09.1279, 22 Şubat 1863.
- BAO, İ.HR., 243/14460, H. 13.02.1287, 15 Mayıs 1870.

Araştırma Eserler

Abdurrahman KÜÇÜK, *'Ermeni Kilisesi ve Terör' Ermeni Araştırmaları, 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, II. Cilt, Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2007, s. 737-746.*

Ahmet Oğuz, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Nevşehir'de Gayrimüslimlerin Kilise Ve Okul Açma Faaliyetleri", **II. ULUSLARARASI NEVŞEHİR TARİH VE KÜLTÜR SEMPOZYUMU**, II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Basımevi, Nevşehir, 2016 s. 39; Elektronik basım: <http://ntks.nevsehir.edu.tr> s. 37-46.

Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1978-1897)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Enver Ziya KARAL, **Osmanlı Tarihi V. Cilt.**, TTK Yayınları, Ankara, 2017.

Hüseyin Saraç, “*Sicill-İ Ahvâl Kayıtlarına Göre Osmanlı Bürokrasisinde İstihdam Edilen Kayseri Doğumlu Gayrimüslim Devlet Adamları (1839-1883)*”, **Karadeniz Araştırmaları**, XV/59-Güz 2018, s.232-260.

Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, yedinci baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.

Janet KLEIN, “Çatışma ve İşbirliği Abdülhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek (1876-1909)”, **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu**, Der: Baki TEZCAN- Karl K. Barbır, çev: Zeynep Nevin Yelçe, Bilgi üniversitesi yayınları, İstanbul 2007, s. 181-196.

Musa Qasımlı, “Çarlık Rusya'nın Sıcak Denizlere Çıkma İsteği ve Ermeniler”, **I. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Ve Büyük Güçler Sempozyumu, 2-4 Mayıs 2012 Erzurum**, Erzurum 2014, s. 103-112.

Okan Yeşilot, “*Türkmençay Anlaşması ve Sonuçları*”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 36 Erzurum 2008, s. 187-199.

Pars Tuğlacı, **İstanbul Ermeni Kiliseleri**, İstanbul, 1991.

Uygur KOCABAŞOĞLU, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1989.

Yusuf Halaçoğlu, “Ağrı” **DVİA.**, s.479-480.